
Inleiding

Pluraliseren en specificeren

Jens De Vleminck & Michel Thys

*We zouden moeten pluraliseren, verfijnen, zonder terughoudendheid.*¹

In zijn essay *De kunst van de roman* omschrijft Milan Kundera (1986) de romancier als een cartograaf van het veld van ‘menselijke mogelijkheden’, van alles wat de mens kan worden. Deze kenschets van de romanschrijver als ‘ontdekkingsreiziger in het bestaan’ vond de voorbije decennia een bijzondere vlucht met betrekking tot de cartografie van seksualiteit en gender (Kundera 1986, p. 38 en 40). Vormen de lotgevallen van de gevleugelde Eros sinds mensenheugenis een literaire inspiratiebron, dan geldt dat evenzeer voor geïncarneerde (on)lustervaringen. De idee dat onze anatomie ons noodlot en een keurslijf zou zijn, werd tijdens het voorbije tijdperk van al haar vanzelfsprekendheid ontdaan (Kern 1977). Fenomenen als queer, non-binair en trans zijn de ontegensprekelijke getuigen van de hedendaagse pluraliteit inzake seksualiteit en gender, die wordt gedacht vanuit het bredere LGBTQIA+ spectrum.

Als onmiskenbaar literair baken voor de deconstructie van de klassieke genderopvattingen geldt Virginia Woolfs fictieve biografie *Orlando* (1928). Als de Belgische psychoanalytica Jacqueline Harpman met haar roman *Orlanda* (1997) een expliciete ode brengt aan Woolfs literaire

1 ‘C’est pluraliser, subtiliser, qu’il faudrait, sans frein’ (Barthes 1975, p. 74).

zoektocht om mannelijke en vrouwelijke eigenschappen los te denken van de biologische sekse, is ze slechts een van de velen die zullen volgen. Zowel in de internationale als in de Nederlandstalige literatuurmiddens staken sindsdien heel wat nieuwe namen de kop op. Deze werpen zich op als cartografen van de actuele gendervraagstukken binnen het vigerende identiteitsdiscours. Niet zelden vertrekken zij daarbij vanuit een eigen identiteitsworsteling inzake seksualiteit en gender om de horizonten ervan voorbij de klassieke binaire schema's te denken. Bekende voorbeelden van deze *coming of gender* zoektocht treffen we aan bij auteurs zoals Renate Stoute (1999), Lucas Rijneveld (2018, 2020), Tobi Lakmaker (2021) en Valentijn Hogenkamp (2022).

Deze Nederlandstalige auteurs vertolken daarmee een fenomeen dat zich ook in de internationale literatuurscène – met de Verenigde Staten als bakermat – al langer aan het voltrekken was. Recente voorbeelden daarvan treffen we onder meer aan bij auteurs als Kae Tempest (2014), Maggie Nelson (2015), Bernardine Evaristo (2020) en Alana Portero (2023). Het gaat ondertussen niet alleen meer over een van de biologie losgemaakt gender, ook het gender als zodanig moet fluïde kunnen zijn. Waarom zich beperken tot één gender? Op de achterflap van een recente heruitgave van Woolfs *Orlando* (2019) verklaart de Britse auteur Jeannette Winterson: 'Woolf laat overtuigend zien dat je beperken tot één gender de verspilling is van een half leven'. Dit vindt ook de Vlaamse schrijver Yves Petry: 'Van alle hedendaagse ideeën over genderidentiteit vind ik het idee van fluïditeit nog het waardevolst. Al is dat helemaal niet zo nieuw als we denken. Fluïditeit, in denken en doen, is zo oud als de mens. En het druipt in feite ook in tegen al dat identitaire denken over seksualiteit: als het fluïde is, als velen van ons fluïde zijn, waarom zit je dan nog aparte hokjes te bouwen?' (Petry 2022a). 'Alsof er geen seksualiteit kon bestaan zonder etiket!', echoot protagonist Kasper Kind in Petry's laatste roman *Overal zit mens* (2022b, p. 87).

Wat deze auteurs in het literaire veld articuleren, kent zijn pendant in bredere maatschappelijke ontwikkelingen die zich vanuit de Verenigde Staten met enige vertraging de laatste decennia ook in Europese context duidelijker aftekenen. Zo is er de laatste jaren melding van een significante stijging van adolescenten en jongvolwassenen die zich niet meer thuis voelen in de bestaande binaire hokjes en zich als non-binair of als queer identificeren. Zij vertegenwoordigen een toenemende tendens tot 'zelfidentificatie'. Men gaat er daarbij van uit dat mensen zelf (moeten) kunnen bepalen tot welke gender zij behoren. Zo wint het idee steeds meer terrein dat adolescenten zelf kunnen bepalen of zij zich identificeren met het geboortegeslacht, met de andere sekse of als geen van de seksen. De vermeende bevrijding van de klassieke binaire

schema's inzake seksuele en genderidentiteit resoneert ook maatschappelijk met campagnes als 'Kunnen zijn wie je bent (dat verdient iedereen)', zoals de solidariteitsactie van De Warmste week van 2021 in Vlaanderen luidde. Zelfbepaling is bovendien allerminst een statisch gegeven. Het is een dynamische en vloeibare aangelegenheid die voorbij hokjes en schema's reikt naar een onzekere toekomst.

Dit alles roept associaties op met het nietzscheaanse adagium 'word, wie gij zijt!' (Nietzsche 1983, p. 184), ontleend aan de Griekse dichter Pindaros. Meteen stelt zich echter de vraag naar het illusoire karakter ervan. 'Worden wie je bent' spiegelt voor dat het in principe mogelijk is om helemaal jezelf te zijn. Zowel de filosofie als de psychoanalyse hebben echter aangetoond dat dit een verraderlijke spiegeling is. Voor genderfluiditeit geldt dit des te meer: precies het fluïde karakter van gender ondermijnt de idee dat het subject gebonden zou zijn aan één 'eigen' gender. En toch houdt de zelfzucht, de zucht onszelf te zijn, ons onvermijdelijk in zijn greep, met of zonder etiketten.

Naast illusoïr, lijkt 'worden wie je bent' ook een paradoxale opdracht. Ze confronteert ons immers met de paradox te willen realiseren wat we tezelfdertijd al wel en ook nog niet zijn, namelijk onszelf. 'Wij echter willen *worden die wij zijn*, – nieuw, uniek, onvergetelijk, wij willen onszelf de wet voorschrijven, onszelf scheppen!' (Nietzsche 2005, p. 196). Je bent het al en toch moet je het nog worden. Waarom zou je het nog moeten worden als je het al bent? Confronteert de paradox van onszelf zijn en onszelf worden ons niet precies met de gedachte van fluiditeit die onze individuele identiteit als zodanig kenmerkt? Wat we ook al zijn, het kan nog altijd meer, er is nog altijd iets anders om (nog meer onszelf) te worden. De Amerikaanse filosofe Babbette Babich wijst ons erop dat Nietzsche het vers van Pindaros onvolledig vertaalde en daardoor zijn paradoxale karakter kreeg. Ze citeert alternatieve en vollediger vertalingen uit de literatuur: 'Become such as you are, having learned what that is', 'Be true to thyself now that thou hast learnt what manner of man thou art', of 'Having learned, become who you are' (Babich 2003, pp. 31-32). Deze vertalingen klinken inderdaad minder paradoxaal: om jezelf te kunnen worden, moet je eerst leren zien wie je bent. Ze geven meer ruimte aan een – zij het impliciet – 'nog niet': pas door een leerproces kun je ten volle worden wie je bent, wat daarvoor nog niet kon. 'Worden wie je bent' kun je ook als niet paradoxaal opvatten, in de zin van – op het private domein – niet langer weerstand bieden aan een tot dan onbewuste genderidentiteit en dus voor jezelf worden wat je eigenlijk al was, of – op het publieke domein – de maatschappelijke weerstand overwinnen, je outen, en dus voor de anderen worden wat je voor jezelf

eigenlijk al was. In beide gevallen gaat het over het zichtbaar maken van wat er onzichtbaar al was...

Dit alles doet echter niets af aan het illusoire karakter van de imperatief. Worden wie je bent is een queeste waarvan het doel nooit bereikt wordt. Misschien leidt Bion (1965, 1970) ons naar een psychoanalytisch begrip van Nietzsches 'worden wie je bent': O, de ultieme waarheid van het subject, kun je niet definitief kennen of zijn, alleen worden, het is een oneindig proces van worden. Ook zo kan 'worden wie je bent' begrepen worden: je zult het nooit zijn, je kunt het slechts altijd maar blijven worden. Het gaat om het worden, niet om het zijn. Zo is genderfluiditeit ingebed in een nooit eindigende subjectfluiditeit. Omdat alles stroomt, zoals Herakleitos stelde, kunnen we nooit in dezelfde rivier stappen.

De individuele mogelijkheid om de eigen subjectieve identiteit te bevragen en – meer nog – om zichzelf vanuit deze aldus toegeëigende identiteit te begrijpen en te beleven, gaat al terug op een omwenteling in de ideeëngeschiedenis eind achttiende eeuw. Toonaangevend daarbij was Kants *Pragmatische antropologie* (1798). Vanaf de negentiende eeuw opent zich een nieuw epistemisch veld dat het ontstaan van de menswetenschappen, zoals de psychologie, de psychiatrie en de seksuologie, mogelijk maakt. Ook het ontluiken van de psychoanalyse situeert zich binnen deze context. De vraagstelling naar onze identiteit als subject, die in de menswetenschappen centraal staat, drukt zich onder meer uit in het nieuwe onderzoeksveld van de seksualiteit, waarin Freud een prominente pionier is. Later vormt Foucaults *De wil tot weten* (1976) een invloedrijke aanzet tot de reflectie op de historische variabiliteit aan identiteitscategorieën, met een bijzondere aandacht voor de seksualiteit. In het postuum verschenen *Het gebruik van de lust* (1984) verwondert hij zich erover dat 'een ervaring genaamd de seksualiteit ertoe noopt dat subjecten zichzelf erin erkennen als hun identiteit constituerend' (pp. 9-10).

Nietzsches (paradoxe) zelfbepaling in de zoektocht naar de individuele identiteit en Foucaults *Geschiedenis van de seksualiteit* vormen samen een speelse opmaat voor de historische contextualisering van het queer fenomeen, zoals dat in het laatste decennium van de twintigste eeuw aan de horizon verscheen. Ook het queer veld van subjectieve mogelijkheden moeten we – in het kader van toenemende 'possibilities of personhood' (Hacking 1986, p. 165) – begrijpen als historisch contingent. Als Foucaults aanzet van identiteitsbevraging inzake seksuele identiteit zich verderzette in de verschillende feminisemen en in de gay and lesbian studies, dan vormt de queer theorie een van de meest recente ontwikkelingen van een kritiek inzake identiteitspolitiek. Queer theoretici

ontbonden hun duivels tegen de dominante opvattingen inzake seksualiteit en gender via radicale kritiek op de heteronormatieve matrix die zij ook in bovenstaande ontwikkelingen nog steeds ontwaardden.

Vanaf de jaren 1990 zetten heel wat queer denkers zichzelf op de kaart, zoals Leo Bersani, Judith Butler, Tim Dean, Lee Edelman, David Halperin, Eve Kosofsky Sedgwick, Gayle Rubin, Joan Scott en Teresa de Lauretis. Deze laatste wordt algemeen erkend als diegene die 'queer' zo niet muntte, dan toch er een grote conceptuele promotor van werd (Lauretis 1990). Geleidelijk kwam de nadruk te liggen op het niet-essentialistisch en in zekere zin zelfs post-identitair potentieel van de term. Niet zelden wordt verwezen naar een klassieke poging tot definitie van queer door Sedgwick, die spreekt over 'het open netwerk van mogelijkheden, hiaten, overlappingen, dissonanten en resonanties, vervalsingen en excessen van betekenis' (Sedgwick 1993, p. 8). Deze mogelijkheden dagen ons denken dan ook voortdurend uit 'om te pluraliseren en te specificeren', aldus Sedgwick (1990, p. 8). Ook Judith Butler legt de nadruk op zowel de historische contingentie als het transformatieve karakter dat queer denken en zijn impliceert. Die stelt: 'Als de term "queer" een plaats van collectieve betwisting moet zijn, het uitgangspunt voor een reeks historische reflecties en toekomstbeelden, zal deze term moeten blijven bestaan en die is in het heden nooit volledig eigendom, maar altijd en alleen opnieuw ingezet, verdraaid, ge-queer-d ten opzichte van een eerder gebruik'.²

Hoewel het queer denken op zich geen klinisch discours impliceert, deelt het een aantal thema's met de psychoanalyse, zoals de vragen inzake verlangen, seksualiteit, gender, subjectiviteit, identiteit. Daarnaast legt de psychoanalyse eveneens een centrale nadruk op de ervaring van lijden of het subjectieve onbehagen, ook op het vlak van seksualiteit en gender. Als klinische discipline binnen de humane wetenschappen poogt ze op dit lijden een antwoord te geven. Zo raakt het queer denken aan de kern van de psychoanalyse, waar het onbewuste als sjibbolet ons confronteert met het andere, of het nu in de zin is van Freud, Klein, Lacan of Laplanche. Ondanks deze inhoudelijke affiniteit met het 'genderlijden' staan het queer denken en de psychoanalyse van bij aanvang op gespannen voet. Hoewel het queer denken zich uitermate sterk op de psychoanalytische traditie beroept, beschouwt ze haar niettemin ook als een exponent en verdediger van de

2 '[I]f the term "queer" is to be a site of collective contestation, the point of departure for a set of historical reflections and future imaginings, it will have to remain which is, in the present, never fully owned, but always and only redeployed, twisted, queered from a prior usage' (Butler 1993, p. 228).

heteronormativiteit die ze zelf bestrijdt. Een van de meest cassante kritieken werd enige tijd terug verwoord door Paul B. Preciado: 'Ik roep met heel mijn hart op tot een mutatie van de psychoanalyse, tot de opkomst van een gemuteerde psychoanalyse, in overeenstemming met de paradigmaverschuiving die we doormaken'.³ Daarbij wordt stevast verwezen naar het oedipuscomplex als de wortel van alle kwaad en het symbool van de conservatieve en moraliserende tendensen waarvan de post-freudiaanse psychoanalyse inderdaad niet zelden gespaard bleef. Terecht ontwaart men in bepaalde strekkingen van de psychoanalytische metapsychologie de geest van de heteronormativiteit, om nog te zwijgen over door het sekseverschil getekende opvattingen over de seksuele perversies. Toch biedt dit domein ook ruimte voor dialoog en toenadering tussen het queer denken en het oorspronkelijke kritische potentieel van de psychoanalyse. We doelen hiermee op het continuïmdenken tussen 'normaliteit' en pathologie dat we aantreffen in de eerste editie van Freuds *Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit* (1905d) en dat eveneens een kritiek impliceert op het toen reeds dominante categoriale denken in de psychiatrie en de seksuologie.

In plaats van de heersende 'norm' centraal te stellen en de zogenaamde 'perversies' als afwijkingen van de norm te gaan afzonderen, draaide Freud de rollen om, zoals hij duidelijk maakte in zijn zogenaamde 'kristalprincipe' (Freud 1933a). Wat zich in de afwijkingen van de norm aanwezig stelt, is niets minder dan een uitvergroting van tendensen die ook in de zogenaamde normaliteit aanwezig zijn. De afwijkingen verschillen slechts gradueel van het 'normale'. Pathologie wordt zo een belangrijke inspiratiebron voor een antropologie: ze toont de verborgen structuur van het algemeen menselijke. Dit betekent dat Freud het hele spectrum van seksuele expressievormen begreep als variaties en uitvergrotingen die finaal terug te voeren zijn op de menselijke biseksualiteit en de bouwstenen van de polymorf 'perverse' infantiele seksualiteit.

Als we dit kristalprincipe verder doordenken in het veld van gender, impliceert dit een analoge deconstructie van de cisgendernorm. Op deze manier worden trans en queer geen afwijkingen van de zogenaamde norm, maar relativeren ze de norm als één historisch contingente manifestatie binnen een breed speelveld aan subjectieve genderposities. Op deze manier reveleert de methodologische vruchtbaarheid van het freudiaanse kristalprincipe zich ook in het veld van queer. Als antropologisch principe neemt dit een centrale plaats in

3 'J'appelle de tous mes vœux à une mutation de la psychanalyse, à l'émergence d'une psychanalyse mutante, à la hauteur de la mutation de paradigme que nous vivons' (Preciado 2020, p. 126).

in het werk van onze betreurde collega en goede vriend Philippe van Haute, aan wie deze bundel is opgedragen. Van Hautes openingsessay 'Queering Freud?' zet de toon van een boek waarin betekenis van queer voor de psychoanalyse en vice versa worden bevraagd en geëxploreerd. Queer manifesteert zich op deze manier ook als een werkwoord, 'queeren', verwijzend naar de voortdurende zelfbevraging van het subject als gesitueerd in een historisch-contingent veld van subjectieve mogelijkheden. Een psychoanalyse die zich in dit spoor verder ontwikkelt, is een transformatieve, 'wordende' psychoanalyse in het spoor van Foucault, zoals ook Jean Allouch meermaals articuleerde met zijn oproep: 'De psychoanalyse zal foucaultiaans zijn of ze zal niet meer zijn'.⁴ In haar dialoog met queer vindt ze daar alvast een nieuwe uitnodiging toe.

Op welke manier is het maatschappelijk-culturele queer fenomeen ook een *psychoanalytische queeste*? Dat is de vraag die aan de basis ligt van dit boek. Een queeste is een zoektocht, meer bepaald een moeilijke reis vol hindernissen die – al dan niet met hulp van anderen – overwonnen moeten worden. De queer queeste speelt de psychoanalyse parten op drie elkaar doorkruisende niveaus: de psychoanalyse zelf als klinische en antropologische discipline, de genderzoektocht van de patiënt in therapie, en de verhouding van de psychoanalyse tegenover andere disciplines die queer fenomenen onderzoeken. De psychoanalyse wordt in haar denken, maar meer nog in haar therapeutische praktijk die dat denken inspireert, uitgedaagd zich te verhouden tot het alsmear meer onder druk komen staan van de heteronormativiteit en de binariteit. Deze verhouding is op z'n minst complex te noemen. De psychoanalyse is niet immuun voor maatschappelijke tendensen op het vlak van gender. Laat ze zich er graag of met tegenzin door beïnvloeden? Heeft ze zelf bijgedragen aan deze tendensen vanuit een eigen – misschien impliciet – queer gehalte? Of is de psychoanalyse op dat vlak intern verdeeld of ambivalent?

Het boek is gestructureerd overeenkomstig de drie genoemde niveaus, ook al overlappen ze elkaar al eens of lopen ze in elkaar over. Ze zijn omkaderd en onderscheiden door klinisch geïnspireerde poëtische evocaties, cirkelend rond het queer thema, door **Rudy Vandenborre** en **Mark Kinet**. **Claudine Vanderborght** en **Ingrid De Muynck** vertaalden enkele hoofdstukken uit het Frans.

In het eerste cluster van zes hoofdstukken staat het psychoanalytisch gedachtegoed zelf op de voorgrond. Basisauteurs zoals Klein, Bion, Lacan en Laplanche komen aan bod, maar uiteraard vormen Freuds

4 'La psychanalyse sera foucauldienne ou ne sera plus' (Allouch 1998, p. 179).

Werken hierbij een terugkerend afzetpunt. **Philippe Van Haute** opent de queeste met zijn bevraging van het psychoanalytisch queer potentieel, vertrekkende van een lectuur van Freuds *Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit* (1905d). Van Haute vestigt daarbij de aandacht op een non-oedipale theorie van de seksualiteit die een affiniteit vertoont met de uitgangspunten van de queer theorie. De latere oedipalisering en daarmee verbonden heteronormativiteit heeft het oorspronkelijke queer gehalte van Freud en de psychoanalyse volgens hem aan het zicht onttrokken en in het gedrang gebracht. **Paul Moyaert** gaat postuum met Van Haute in gesprek. Hij laat zien dat Freuds oedipale wending de bepalende invloed van een biseksuele driftorganisatie niet onderuithaalt. Oedipus staat queer niet in de weg. Hij onderzoekt hoe perversies eerder begrepen kunnen worden als een creatieve parodie op dan als een mislukking van Oedipus. In de lijn van Lacan benadrukt Moyaert dat de zoektocht naar de seksuele identiteit steeds verloopt via identificaties met de Ander en dat deze identiteit dus niet van binnenuit, maar steeds vanuit een extern punt tot stand komt. **Jens De Vleminck** begeeft zich met Freud en Lacan aan gene zijde van Oedipus. Hij problematiseert queer als een poging tot post-identitair denken en onderzoekt het potentieel van een 'tiresiaanse psychoanalyse'. Vormt de figuur van Tiresias, die zich flexibel op het man-vrouw continuüm bewoog, als alternatief voor Oedipus een vluchtlijn uit het binaire denken? De Vleminck besluit dat geen enkele genderidentiteit, of ze nu van binnen of van buiten komt, ooit definitief beklonken is. Met de vroege Freud en de late Lacan is de psychoanalyse gewapend om het identitaire tekort op het vlak van gender te onderkennen. **Hilde Descamps** focust in haar verkenning van de infantiele seksualiteit op het spanningsveld tussen identificatie en drift. Genderidentiteit is de resultante van het biologisch lichaam en de maatschappelijk-culturele mogelijkheden. Geïnformeerd door Lacans knopentheorie laten auteurs als Hervé Hubert en Patricia Gherovici, met haar pleidooi voor depathologisering, toe om trans fenomenen te begrijpen als creatief symptoom. **Michel Thys** toont met Freud en Melanie Klein dat queer altijd al inherent was aan het psychoanalytisch gedachtegoed. Het kleine kind worstelt met zijn lichaam en het sekseverschil is een verwarrende aangelegenheid. Precies deze verwarring en oorspronkelijke genderonbepaaldheid vormen een bron voor genderfluiditeit en transgenderisme. De onbewuste infantiele processen verhelderen volgens Thys de gespannen verhouding tot een lichaam dat tegelijk vreemd en eigen is, zoals we dat ook zien in de lichaamsfenomenologie van Husserl en Merleau-Ponty. **Francis Martens** neemt eveneens de polymorf perverse infantiele seksualiteit als aanknopingspunt voor zijn reflecties op de genderproblematiek vanuit het late werk van

Jean Laplanche. Het door Laplanche gemunte concept *Sexual* vormt de inzet van een reflectie op de lotgevallen van de hedendaagse genderproblematiek in het bredere licht van Laplanches project om Freud te 'problematiseren'.

In het tweede cluster staat de genderzoektocht van de patiënt in therapie centraal. De queeste van het individu staat niet los van de maatschappelijke context. Daarbinnen komt ook het heilige huisje van het klassieke kerngezin als evidente sluitsteen van een binaire samenleving onder druk te staan. De klassieke oedipale structureringen worden uitgedaagd door nieuwe gezinsconstellaties. De volgende vier hoofdstukken zijn alle verrijkt met vignetten uit de therapeutische praktijk. **Trees Traversier** be vraagt of de alternatieve samenlevingsvormen ook leiden tot nieuwe conflicten en andere ouder-kindinteracties, dan wel variaties zijn op de klassieke gezinsthema's en opvoedingsdilemma's. Zij besteedt daarbij ook aandacht aan de interactie tussen genderkwesties en de mogelijkheden van de medisch begeleide voortplanting, inclusief de implicaties voor de gezinsleden. Traversier maakt de oedipaliteit los van de biologische sekse van de ouders en vraagt aandacht voor een 'intern ouderschap' zoals beschreven door Albert Ciccone. Met Dolto pleit ze voor een rigoureuze openheid naar het kind toe omtrent genderkwesties. **Beatriz Santos** zoomt binnen diezelfde problematiek in op de specificiteit van het homo-ouderschap. Met de Franse situatie als gevalstudie geeft ze een analyse van de maatschappelijke evolutie op dat vlak en spaart ze de kritiek niet op de reactionaire rol die de psychoanalyse daarin speelde. Men vroeg zich met name af of het homo-ouderschap niet nefast was voor de ontwikkeling van de kinderen. Ook volgens Santos overstijgt het belang van de driehoek op zich dat van de sekse van de ouders. **Lut De Rijdt** legt haar analytisch oor te luisteren bij adolescenten en jongvolwassenen die lijden onder hun genderproblematiek, die zich bij uitstek in deze leeftijdsfase ontpopt en niet zelden gepaard gaat met ernstig psychisch lijden zoals psychose of depressie. De uitgewerkte casussen laten zien hoe de therapeut wordt uitgedaagd om enerzijds het vertrouwde binaire denken los te laten maar anderzijds oog te hebben voor de problematiek waarmee genderdysforie de jongeren opzadelt. **Ilse Deurinck** onderzoekt vanuit eenzelfde klinisch perspectief hoe ze in haar therapeutische attitude achterhaalde – ook aan de psychoanalyse niet vreemde – visies op vrouwelijke seksualiteit en sekseverschillen achter zich kan laten. Via Jean Laplanche verduidelijkt ze de hardnekkigheid van heteronormatieve inschrijvingen in het lichaam. Ze pleit voor een gereviseerde psychoanalyse die de heteronormatieve Oedipus relateert tot slechts een van de mogelijke uitkomsten van de genderqueeste.

In het derde cluster van vier hoofdstukken staat de verhouding van de psychoanalyse tegenover andere disciplines die queer onderzoeken centraal. **Thamy Ayouch** gaat in dialoog met Judith Butlers lezing van Foucaults befaamde kritiek op de seks-begeerte als negatieve conceptualisering van seksualiteit en de alternatieve focus op ‘de lichamen en de lusten’. Hij contextualiseert Foucaults geste vanuit een breder wijsgerig perspectief en onderzoekt in dit spoor de mogelijkheid van een queer wending voor een *psychoanalyse mineure* die zich afzet tegen het meerderheidsdiscours. **Fons Van Coillie** exploreert dan weer wat de psychoanalyse kan leren van de ethologie. Ethologisch onderzoek op het vlak van seksualiteit en gender laat ons met een nieuwe blik naar onszelf kijken. Met primatoloog Frans de Waal plaatst hij tegenover het antropomorfisme de ‘antroponegatie’: de weigering om de overeenkomsten te zien tussen mens en dier. Het bestaan van genderpotentialiteiten bij primaten zet een al te strakke binariteit tussen natuur en cultuur op de helling. **Patrick Vandermeersch** belicht het queer fenomeen vanuit de geschiedenis van het christendom, dat evenals de psychoanalyse en de cultuur in het algemeen gefascineerd is door queer. Queer maakt ongemakkelijk maar intrigeert tegelijk. Vertrekkend van Freuds erogene zones en met een focus op de homoseksualiteit gaat ook hij in gesprek met Foucault, Butler en Laplanche. Met de (vroeg)christelijke queer voorstellingen van het verheerlijkte lichaam op de achtergrond, vraagt Vandermeersch zich af of de psychoanalyse genderidentiteit kan loskoppelen van een geseksueerde lichamelijke met het genitale als primaat? Als het queer fenomeen stilaan alomtegenwoordig wordt binnen het hedendaags westerse referentiekader, dringt zich volgens **Anneleen Masschelein** een reflectie op vanuit de hermeneutische cultuurwetenschappen om de ambivalente liefdesrelatie tussen queer en psychoanalyse kritisch te verhelderen. Naast vele anderen zijn Butler en Eve Sedgwick hier de leidende auteurs. In haar onderzoek van gender als een sociaal construct zoekt queer theorie aansluiting bij de psychoanalyse. Dat ze hierbij botst op een te normerend denken, mag de liefde voor de psychoanalyse echter niet bekoelen. Uitzoomend naar de positionering van de psychoanalyse in actuele culturele tendensen, rondt Masschelein aldus het boek af met een open einde.

De psychoanalytische queeste naar queer – met inbegrip van de onderkenning van haar eigen queer gehalte – verloopt moeizaam, maar opent steeds meer perspectieven. De toekomst is even onzeker als veelbelovend. Alles stroomt en verandert, zo ook – hopelijk – de rivier van de psychoanalyse.

Literatuur

- Allouch, J. (1998). *La psychanalyse, une érotologie de passage*. Paris: Epel.
- Babich, B. (2003). Nietzsche's Imperative as a Friend's Encomium. On Becoming the One You Are. *Nietzsche-Studien*, 33, 29-58.
- Barthes, R. (1975). *Roland Barthes par Roland Barthes*. Paris: Seuil.
- Bion, W.R. (1965). *Transformations*. London: Karnac.
- Bion, W.R. (1970). *Attention and Interpretation*. London: Karnac.
- Butler, J. (1993). *Bodies that Matter. On The Discursive Limits of 'Sex'*. London: Routledge.
- Evaristo, B. (2020). *Meisje, vrouw, anders* (vert. L. Vos). Amsterdam: De Geus.
- Foucault, M. (1976). *De wil tot weten. Geschiedenis van de seksualiteit I* (vert. P. Klinkenberg, H. Hoeks & H.C. Boekraad). Amsterdam: SUN, 1984.
- Foucault, M. (1984). *Het gebruik van de lust*. Nijmegen: SUN.
- Freud, S. (1905d). Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit. In *Werken 4* (pp. 15-116). Amsterdam: Boom, 2006.
- Freud, S. (1933a). Colleges inleiding tot de psychoanalyse. Nieuwe reeks. In *Werken 10* (pp.79-232). Amsterdam: Boom, 2006.
- Hacking, I. (1986). Making Up People. In M. Biagioli (ed.), *The Science Studies Reader* (pp. 161-171). New York: Routledge, 1999.
- Harpman, J. (1997). *Orlanda* (vert. E. van Hemert). Bussum: Thoth/Antwerpen: Epo.
- Hogenkamp, V. (2022). *Antiboy*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Kant, I. (1798). *Pragmatische antropologie* (vert. W. Visser). Amsterdam: Boom, 2014.
- Kern, S. (1976). *Anatomie en noodlot. Een cultuurgeschiedenis van het menselijk lichaam* (vert. M. Beumer). Baarn: Bosch & Keuning.
- Kundera, M. (1986). *De kunst van de roman* (vert. E. van Altena). Baarn: Ambo.
- Lakmaker, S. (2021). *De geschiedenis van mijn seksualiteit*. Amsterdam: Das Mag.
- Lauretis, T. de (1990). 'Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities: An Introduction'. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 3(2), iii-viii.
- Nelson, M. (2015). *The Argonauts*. Los Angeles: Graywolf Press.
- Nietzsche, F. (1983). *Aldus sprak Zarathoestra. Een boek voor allen en voor niemand*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Nietzsche, F. (2005). *De vrolijke wetenschap* (vert. P. Hawinkels). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Petry, Y. (2022a). De 7 hoofdzonden. *Humo*, 27 oktober.
- Petry, Y. (2022b). *Overal zit mens. Een moordfantasie*. Amsterdam: Das Mag.
- Portero, A.S. (2023). *Slechte gewoontes*. Amsterdam: Meridiaan.
- Preciado, P. B. (2020). *Je suis un monstre qui vous parle. Rapport pour une académie de psychanalystes*. Paris: Grasset.
- Rijneveld, L. (2018). *De avond is ongemak*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Rijneveld, L. (2020). *Mijn lieve gunsteling*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Sedgwick, E.K. (1990). *Epistemology of the Closet*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Sedgwick, E.K. (1993). *Tendencies*. Durham, NC: Duke University Press.
- Stoute, R. (1999). *Uit een oude jas vol stenen. De geboorte van een vrouw*. Amsterdam: Prometheus.
- Tempest, K. (2014). *Tiresias. Hold Your Own* (vert. G. Schoeters & J. Pas). Antwerpen: Toneelhuis/Poëziecentrum, 2020.
- Woolf, V. (1928). *Orlando* (vert. G. Franken). Amsterdam: Orlando, 2019.